

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ДОМИНАНТА И ПЕРИФЕРИЯ
НА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОТО ПОЛЕ
НА ПРИТЕЖАНИЕТО В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Маргарита Младенова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

DOMINANT VERB AND PERIPHERY OF THE SEMANTIC FIELD

Margarita Mladenova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The paper applies *lexical semantic field analysis* to the semantic field of possessive verbs and presents a model of its structure in modern Bulgarian. Component analysis is the main method to identify the primitives of the semantic structure of the verbs. Four zones of the field are discussed: a nucleus (the verb *имам* ‘have’, *принадлежда* ‘belong to’ and also *дам, давам* ‘give’ and *взема, вземам* ‘take’), a zone close to the nucleus, a zone far from the nucleus and a periphery. The last zone is the main subject of interest because there are many non-possessive verbs which may be used as a periphery of the possessive semantic field – verbs of motion and modal verbs in particular.

Key words: semantics, possessive verbs, lexical semantic field, nucleus and periphery of the possessive semantic field

Представеният тук текст се опира върху системния анализ на лексиката, който е познат вече от столетие в науката като *лексико-семантично поле*. Въпреки че не е откритие на нашата съвременност в най-тесен смисъл, този подход е носител на значителен евристичен заряд, дава възможност за установяване на системните вътрешноезикови връзки и взаимоотношения в рамките на лексикалната система и непрекъснато се усъвършенства. Конкретният езиков материал е почерпан от лексико-семантичното поле на притежателните глаголи и представя опит за структуриране на полето в рамките на българския език. Основно средство за това е компонентният анализ на значението на глаголите като метод, позволяващ семантиката да се разложи на елементарни съставлящи.

1. От възможните начини за конструиране на полето избираме изграждането му около една многозначна лексикална единица, чиито особености ха-

рактеризират повече глаголи и са представителни за техните взаимоотношения (Богданов 1977: 15). Различните видове значения на многозначната дума разглеждаме като лексико-семантични варианти (ЛСВ), всеки от които проявява собствена система от връзки в рамките на своето лексико-семантично поле (Уфимцева 1974: 76), т.е. отделните ЛСВ на една и съща дума принадлежат към различни семантични полета. В случая с изразяването на притежание тръгваме от глагола *имам*, чийто основен ЛСВ е посесивният. Анализът не се ограничава само до глаголната лексика, а се вземат предвид и етимологично сродните съществителни, евентуално други части на речта. Така едно от доказателствата, че глаголът *имам* може обективно да бъде избран като доминанта на посесивното семантично поле, е съществуването на думата *имане* (стб. имѣние) още от старобългарската епоха като единствено средство за назоваване на притежавани материални блага. Друг важен аргумент в тази насока дава компонентният анализ, чрез който установяваме, че ЛСВ₁ на глагола *имам* се характеризира от проста семантична структура, т.е. семемата на глагола включва само една съставляваща сема – притежателната (посесивната). Тя поражда типичната посесивна синтактична структура, отразяваща отношението между собственик (посесор) и притежавано (посесум), като при *имам* посесорът е в ролята на агенс, а притежаваното е в ролята на пациенс. Това дава основания да определим глагола *имам* като ядро или доминанта на лексико-семантичното поле и да разглеждаме посесивната сема като задължителна съставляваща на останалите глаголи, които се включват в рамките на полето. Затова той е особено подходящ за ядро на посесивния ЛСВ. В качеството си на доминанта *имам* е най-обстойно проучен както по отношение на ЛСВ₁ – посесивността, така и по отношение на ЛСВ₂ – изразяването на екзистенциално значение, в граматикализираните (ЛСВ₃) и фразеологичните си употреби. Той обаче не е единствен в ядрото на посесивното семантично поле. Освен него в рамките на ядрото присъстват специализираните му синоними *притежавам*, *разполагам с*, които не участват в други семантични полета и са относително еднозначни, за разлика от *имам*. Споменатите 3 глагола отразяват гледната точка на собственика в рамките на посесивното отношение. В опозиция с тях се откроява глаголът *принадлежда*, който е концептуализиран от гледна точка на притежаваното и също съдържа само посесивна сема в семантичната си структура. Тесните взаимоотношения между глаголите в рамките на ядрото се документират от дефинициите им в лексикографските трудове и от опозициите, в които влизат в рамките на корелацията между посесор и посесум.

2. Ядрото на посесивното семантично поле може да бъде разширено с глаголите, съдържащи две съставляващи семи. Тук спадат видовите двойки *дам*, *давам* и *взема*, *вземам*, в чиято семантична структура присъства и втора, каузативна сема, която отразява промяна на състоянието, целенасочено предизвикана от съответен деятел (агенс). Във връзка със смяната на един посесор с друг възникващите при глагола синтактични позиции стават 3: за първи и втори посесор и за посесум, който преминава от първия към втория посесор. Тези глаголи също са

анализирани в работите, посветени на посесивността (вж. напр. Хайне 1997: 91). Непроучени остават обаче глаголите, чието отношение към посесивното семантично поле се определя от по-сложна семантична структура, в която участват три и повече съставлящи семи, и особено онези, които се отнасят към периферията на полето. Затова тук се спирам по-подробно на тях.

3. В непосредствена близост до ядрото на лексико-семантичното поле на притежанието са разположени и две микрополета – на глаголите за посегателство върху чужда собственост и тези за търговски операции, които разглеждам на друго място (Младенова 2016), и затова тук няма да се спирам на тях. Извън микрополетата, но също в най-близката до ядрото зона на полето остават производните на псл. **jeŋi*, който е етимологично сроден на *имам* (срв. за образуването на праезиковия корен у Добрев 1982: 80–81). Тук спадат *заема/заемам, поема/поемам, отнема/отнемам, приема/приемам*, чиято семантична структура се обогатява с трета съставляща, свързана най-често с имплицирани модални или времеви отношения. При видовата двойка *заема/заемам* третата сема е ‘временно’, а при останалите 3 изброени видови двойки е модална: за *поема/поемам* и *приема/приемам* ‘със съгласието на новия посесор’, а за *отнема/отнемам* – ‘против волята на първия посесор’. Наличието на трета съставляща отслабва общите позиции на посесивната сема, която обаче продължава да доминира в семантичната структура на посочените глаголи. При тях разширената семантична структура, която може да се обобщи като ‘промяна на състоянието’, става причина за пораждаване на триместна синтактична структура, в която важна роля играе гледната точка на деятеля, т.е. кой от двамата посесори е в позицията на подлог и дали за пълноценността на изказването е задължително изразяване и на двамата посесори.

Извън етимологичното гнездо на **jeŋi*, но все в непосредствена близост до ядрото на полето са разположени и други лексикални единици, с различна етимология, като *откажа/отказвам, разменя/разменям, получа/получавам, губя/загубя, печеля/спечеля, лиша, липсвам*. При тях също се изразява преминаване на притежаваното от първи към втори посесор, но в семантичната структура освен посесивната и каузативната присъства и трета сема, имплицираща различни обстоятелства на прехода от един собственик към друг. По-особено е положението на глаголите, чийто корен включва вградена сема ‘прекратяване на отношението’ като *лиша* и *липсвам*. При тях не е задължително изразяване на нов посесор, акцентът, свързан с функционалната изреченска перспектива, пада върху състоянието на първия посесор. Двата глагола *лиша* и *липсвам*, са в опозиция помежду си само по отношение на концептуализацията – при *лиша* тя е от гледна точка на деятел, който може да бъде външен за посесивното отношение и не е задължително втори посесор, а при *липсвам* – от гледна точка на посесума, който е част от посесивното отношение.

4. Извън относително ограничения обхват на близките до ядрото остава още една група глаголи, които могат да се разглеждат като отдалечени от ядро-

то на полето, при които доминирането на посесивната сема не характеризира всички употреби, но все пак са налице случаи на употреби при нейно доминиране: *държа, придържам се към; оставя, оставям; изоставя, изоставям; остана, оставам*. В тази група активно е присъствието на членове на семантичното поле на глаголите за положение в пространството и най-вече на корена *сто-/ста-*, както и на изразяващия непосредствен физически контакт корен *държ-/дръж-, снабдя се, събера*.

5. Абсолютната периферия на семантичното поле обхваща глаголи от други семантични полета, при които посесивната сема възниква спорадично, в малък процент от конкретните употреби, без да се губи водещата позиция на семата от друго семантично поле, но изразяването на притежание възниква според характера на дискурса, в който се появяват. Тук най-ярко се открояват две семантични полета, с които притежанието проявява склонност да си взаимодейства – полето на глаголите за движение и това на модалните глаголи.

5.1. От полето на глаголите за движение тук участват *донесе, донасям, нося*. При тях каузативната сема, която присъства в семантичната структура на корена, позволява в част от употребите да се развие и посесивна сема, както в (1), (2), (3), (4), (5).

- (1) Какво може да ти донесе тютюневия бранш?/19¹
- (2) разужнаването на фирмите донасяше/56
- (3) Той бе донесъл от София бутилка специално вино/113
- (4) Значи, този невиджан, ослепителен разкош му беше донесла Мария!... /290
- (5) Безредиците го плашеха, но стачките носеха печалба./401

Освен тях тук присъстват и дериватите от корен *нос-/нас-* *поднеса, поднасям*, при които модифициращото присъствие на представката не накарнява възможностите за изразяване на посесивност:

- (6) любов, която животът поднасяше най-сетне/110
- (7) Фон Гайер ѝ поднесе табакерата си – /517

Със силно видоизменено първично значение на корена тук участват и видовете двойки *прехвърля, прехвърлям* и *стигна, стигам*. Първата от тях има отношение към микрополето за търговски операции, но изходното значение е от полето на моторните глаголи. При втората вградената целева сема на корена изцяло е изместила представата за непосредствено движение и това води до възникването на нова сема ‘мяра’.

- (8) Немският папиросен концерн прехвърляше на Никотиана големи суми в книжни марки, които Борис влагаше веднага в строеж на нови складове и разширяване на предприятието./502

¹ Текстовият материал е почерпан от романа на Д. Димов „Тютюн“.

(9) Тя се вълнуваше само от това, дали парите щяха да стигнат до края на месеца./95

(10) изчисляваше дали парите, които Ирина получаваеше от къщи, можеха да ѝ стигнат за всичко това./451

Със собствено значение се отличават *изпратя, изпращам*, при които е вградена дистантната сема ‘от разстояние’. При всички тези глаголи кинетичната сема в по-голяма или в по-малка степен се запазва в семантичната структура на глагола, където съжителства с посесивната и каузативната, но не във всички случаи губи своята водеща роля в общата семема. Посесивната сема възниква най-често при съчетания с именни групи, означаващи абстрактни понятия в ролята на притежавано. Тогава отслабва представата за непосредствено физическо пренасяне на предмет в пространството и се засилват позициите на посесивната сема, свързани с получаването на (обобщено схващани) предимства, морални и интелектуални блага.

5.2. Второто ярко обособено семантично поле, което взаимодейства с притежанието, е полето на модалните глаголи. Поради характера на модалната сема, свързана с желание или необходимост, възникват употреби на тези глаголи, при които желанието е насочено към придобиване на конкретен предмет, блага или абстрактни интелектуални и духовни стойности. При тях също модалната сема не губи своите водещи позиции в рамките на семантичната структура, но при определени дискурсни условия се появява притежание, ориентирано към бъдещ момент и схващано като желано, възможно или допустимо. Тук спадат глаголи като *искам/поискам, прииска ми се*:

(1) не много ниския наем, който поискаха./116

(2) Нито пък баща ти я иска./9

(3) бащата отиваше веднага да иска обяснение от директора/5

(4) Добре е да поискате и мнението на Военното министерство /314

(5) а ако станеш главен експерт, ще ти се прииска да лапаш самостоятелно./260

Към модалните глаголи може да бъде отнесена и групата на *пазя/запазя/запазвам*, където като водеща трябва да се разглежда семата ‘поддържане на съществуващо отношение’:

(6) Той беше хорунжий от Врангеловата армия и пазеше от нея освен навика да се напива през ден и непоколебимото чувство за йерархия.

(7) Единственото, което ѝ оставаше, бе да използва силите си в света на Борис и да запази каквото може от себе си./466

За съжителство на посесивна и модална сема може да се говори и при видовете двойки *намеря, намирам* и *търся, потърся*. Семантичната структура при тях обикновено съдържа 3 съставлящи – модална, посесивна и каузативна, като всяка от тях може да претърпи определени модификации.

- (8) все пак той намираше у нея нещо/30
- (9) и да си намерят богат съпруг още в гимназията./189
- (10) Ти намери най-после идеала си!.../332
- (11) Формулата беше намерена./62

Семантичната структура при глаголите от тази група обикновено съдържа 3 съставлящи – модална, посесивна и каузативна, като всяка от тях може да претърпи определени модификации.

Специфична характеристика на периферните за полето глаголи е обстоятелството, че при тях семантичните трансформации, свързани с притежанието, невинаги се отразяват в синтактичната структура, поражда от съответния глагол, което е и една от проявите на периферния им характер по отношение на полето. Тук не се занимавам с експресивните и жаргонни употреби, при които възможностите за посесивна употреба и на други глаголи се разширяват многократно, но за сметка на това са по-редки или изолирани, понякога излизат извън рамките на трайно присъстващото в езика. Важна особеност на последните е, че колкото са по-необичайни и понякога непредсказуеми, толкова по-голяма е степента на тяхната изразителност и експресивност.

6. В заключение искам да подчертая, че в рамките на лексикалната структура на езика лексико-семантичното поле може да се разглежда като една от възможните структури за организирането им по модела „смисъл – текст“. Част от най-старите домашни глаголи в славянските езици обективно са доминиращи в рамките на своето поле, което от своя страна взаимодейства с други подобни лексико-семантични полета. Това взаимодействие е най-силно при периферните за съответното поле глаголи и групите, които те образуват в рамките на собственото си лексико-семантично поле. За установяването на такива периферни употреби в други семантични полета обаче е необходимо проучване на реализирани дискурси от естествените езици, където те възникват и се развиват най-често.

Библиография

- Богданов 1977:** Богданов, В. В. *Семантико-синтаксическая организация предложения*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1977. 201 с.
- Димов 1951:** Димов, Д. Тютюн. София: Народна култура, 1951
- Добрев 1982:** Добрев, И. *Старобългарска граматика. Теория на основите*. София: Наука и изкуство, 1982. 212 с.
- Младенова 2016:** Младенова, М. Семантика именных групп при глаголах торговых операций в болгарском, чешском и русском языках. – *Съпоставително езикознание* XLI (2016) № 4, 5–19.
- Уфимцева 1974:** Уфимцева, А.А. *Типы словесных знаков*. Москва, Наука, 1974. 206 с.
- Хайне 1997:** Heine, Bernd. *Possession: cognitive sources, forces and grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 227 p.